

821.161.1.09-31 Достојевски Ф. М.
821.163.41.09-31 Станковић Б.
https://doi.org/10.18485/kud_kp.2018.ch6

проф. др Љиљана Д. Бајић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ТЕМА БЕДНИХ ЉУДИ У СРПСКОЈ И РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ: КОМПАРАТИВНИ УВИД У ДЕЛО Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОГ И Б. СТАНКОВИЋА¹

Сажетак

У раду се обрађује тема бедних људи у српској и руској књижевности кроз компаративни приступ делу Ф. М. Достојевског и Б. Станковића. Аутор упоређује жанровске, традицијске, религијске, етичке и социјалне елементе књижевне слике света бедних људи Ф. М. Достојевског и божјака Б. Станковића и истражује њихов интертекстуални однос.

Кључне речи: бедни људи, божјаци, Достојевски, Станковић, традиција, интертекстуалност

Критички став према социјалним проблемима и разумевање малог човека традиционално је за руску класичну литературу. Судбина невољника, удес човека коме су несрећне околности притисле душу, довеле га у беду или га гурнуле још дубље, на дно живота, занимали су Пушкина (*Сиванични надзорник*), Гогоља (*Шињел*) и Достојевског

¹ Овај рад, изложен као реферат на 15. Међународном конгресу слависта у Минску 2013. године, штампан је у часопису „Књижевност и језик”, Београд, бр. 2 (2013), стр. 231-241.

(*Бедни људи, Понижени и увређени, Злочин и казна*). Заборљени сиротињом, повређени, понижени и заборављени, али обдарени осетљивом душом и дубоким, драматичним осећањима – то су јадници, бедни људи Достојевског.

Преко теме о пониженим и увређеним невољницима, која се у делу Достојевског развија од првог, епистоларног романа *Бедни људи*, преко *Понижених и увређених*, до *Злочина и казне*, као најзначајнијих, Достојевски је све дубље проницао у тајну човековог бића.² Први критичар

² Тренутак настанка првих књижевних замисли, па и замисли *Бедних људи* Достојевски је описао у фељтону *Пејроџагски снови* („Време”, 1861):

Почео сам да посматрам и одједном угледах некаква чудна лица. Све су то биле чудне, необичне фигуре, потпуно прозаичне, никакви Дон Карлоси и Позе, већ и прави титуларни саветници. Неко је *јесичкулирао* и *јравио* *јримасе* преда мног, сакривши се иза читаве те *фанијасичне* *јомиле*, и *вукао* *некакве* *конце*, *ојруице*, те лутке су се покретале, а он се смејао, *сјално се смејао!* Привидела ми се тада друга једна прича, у неким мрачним буцацима, некакво титуларно срце, часно и чисто, морално и одано претпостављенима, а са њим нека девојчица, увређена и тужна, цепало ми се срце од тог случаја. Да се скупи сва та гомила коју сам сањао, испала би сјајна *маскарага* (в. Бахтин 1967: 231).

У тексту су наведене координате света који ће се тек развити. То су: 1. карневалска визија живота, чији су карактеристични реквизити смех и трагедија, игра (пајац, шатра) и маскирање; 2. уметнички простор и социјални миље приче (градски амбијент, Петроград са његовим оштрим социјалним контрастима и сиротињским квартовима, Фонтанка „по којој је тужно шетати”, како пише јунак *Бедних људи* Макарије Девушкин); 3. књижевни тип и психолошки карактер јунака (чиновник, титуларни саветник Девушкин, моралан и одан старешинама, поштен и честитог срца; заведена девојка, „увређена и тужна”); 4. основна линија, врста заплета (љубавни заплет). О судбини овог дела у писму брату Михаилу (30. IX 1844. године) Достојевски каже: „Завршавам роман обима *Евиеније Гранде*. Дело је доста оригинално” (в. Бабовић 2007: 25). Али роман прерађује више пута, па 4. маја 1845. године пише брату: „Мој роман од кога се не могу одвојити, задао ми је толико труда. Али сада је све готово и ова прерада је последња. Дао сам реч да га више нећу узети у руке” (Бабовић 2007: 25). *Бедни људи* штампани су следеће, 1846. године.

Достојевског, Бјелински, запазио је и похвалио писца који је избором малог човека за главног јунака *Бедних људи* преко лика Макара Девушкина показао шта се све дивно, племенито и светло налази у њему. У каснијој књижевној критици као најбитнија црта талента Достојевског оцењена је његова моћ понирања у људску психу и у мотивацију човековог понашања. Наводи се да су јунаци Достојевског, посебно „свет сатеран на ивицу живота”, или „свет душевних девијација”, психолошка откровења по вредности равна научним открићима (Бабовић 2007: 34). Према оваквим тумачењима, већ у *Бедним људима* Достојевски је открио и описао неколико крупних психолошких феномена којима је примарни узрок повезан са животним удесом јунака. То су: комплекс инфериорности, који условљава отуђење личности, односно стид и страх од света (он се испољава посебно у понашању Девушкина, али и код Варје и Покровског), жеља за компензацијом и тежња за афирмацијом личности на моралном плану (њом је, на пример, мотивисана Варјина удаја за Бикова, која се може повезати са мотивом враћања заведене девојке заводнику, Девушкинова захвалност генералу што је „узео његову недостојну руку и стегао је као себи равном” и радовање Горшкова судској пресуди која му је спасила част).³

³ Тумачећи мисао и дубину психолошке анализе код Достојевског, Адлер је, између осталих, истакао: „Тако нам је Достојевски постао велики и драг учитељ у најразноврснијим областима” (Адлер 1937: 385). Сам Достојевски на крају свог стваралачког пута овај аспект своје литературе образложио је другим речима: „Уз пуни реализам наћи у човеку човека. [...] Кажу да сам психолог: није истина, ја сам реалиста у вишем смислу, тј. приказујем све дубине људске душе” (в. Бахтин 1967: 118). Суздржан став према психологији у научној и уметничкој литератури и у судској пракси свога времена Достојевски је имао сматрајући да психологија постварује човекову душу, да одбацује њену слободу, незавршеност и неодређеност, које је, као писац, сликао.

Иако тема о малом човеку у руској књижевности није нова⁴, у проседеу у грађењу лика сиромашног чиновника Макара Девушкина у *Бедним људима* Достојевски је ишао другим путем од могућих утицаја, посебно Гогоља у *Шињелу*, због чега се, уз афоризам „Сви смо ми изашли из Гогољевог *Шињела*”, у критичкој литератури истиче и његов полемички однос према моделу света и јунака у Гогољевом делу (в. Бабовић 2007: 29). Али тек је Бахтин, пишући о проблемима поетике Достојевског, истакао најкрупнију особину овога писца – начелну посебност у третирању самог књижевног јунака. Јер књижевни јунак Достојевског не интересује као појава која поседује одређене социјално-типолошке и индивидуално-карактеролошке особине, већ као посебан угао гледања на свет и на себе самог, као „смисаони човеков став који оцењује самог себе и стварност што га окружује” (Бахтин 1967: 102). Како је Достојевском пре свега важно да открије шта за његовог јунака представља свет, а шта он сам за самога себе, ова специфичност у третирању јунака захтева другачију уметничку индивидуализацију, у којој се елементи од којих се лик ствара категоријално разликују од уобичајених. Бахтин истиче да већ у првом, „Гогољевском периоду” свога стваралаштва у лику Макара Девушкина Достојевски не слика сиромашног чиновника (бедног човека) већ његову самосвест, „као стварност другог реда” (Бахтин 1967: 104). Зато оно што је у Гогољевом видокругу било дато као свеукупност објективних својстава и уобличавало социјално-карактеролошки лик јунака код Достојевског постаје предмет јунакове мучне самосвести. Шта више, писац присиљава јунака да чак и саму своју сиромашну спољашност сам гледа у огледалу: идући генералу, Девушкин се види у огледалу и толико се збуни да му дрхте усне и тресу му се ноге, срамота га је, просто као да ће да полуди од онога што тамо угледа! Јунак дакле, у огледалу сам види оно што је

⁴ В. Виноградов истиче да је судбина ситног чиновника била најчешћи мотив у руској књижевности четрдесетих година (в. Виноградов, *Эволюция русского натурализма*, Ленинград, 1929).

Гогољ у *Шињелу* описао као спољашност Акакија Акакијевића, а што овај није видео и чега није био свестан. Како се овде уметничка визија не налази пред стварношћу јунака већ пред фикцијом његове свести о тој стварности, све фиксирани црте јунака, остајући садржајно исте, добијају друго уметничко значење. Тако Гогољевски јунак постаје јунак Достојевског.⁵ За тему овог рада значајна је несумњива чињеница да је као писац Достојевски већ у свом првом делу наговестио радикално нов став према јунаку, малом човеку, униженом чиновнику, а у том смислу и према постојећем моделу света, односно према жанру о јадницима/бедним људима и извесној идеји бића на коју је он усмерен. Најзад, писац је у роману користио глас Девушкина како би изнео и полемику са Гогољем, која је пародично обојена читањем Гогољевог *Шињела* и Девушкиновом реакцијом личне увређености причом о Акакију Акакијевићу.

У новој српској књижевности живот сиромашних, просјака и болесних људи посебно је обрадио Б. Станковић. Према истраживању (в. Бабовић 1961: 14), први помен о Достојевском код Срба датира из 1847. године, када је „Подунавка” у рубрици „Смесице”, уз неколико кратких вести о руској књижевности оног времена, објавила и вест да је међу новим појавама руске белетристике особиту пажњу изазвао роман *Сиромаси* Достојевског. Било је то годину дана пошто су *Бедни људи* објављени у *Пейтроградском зборнику* као прилог и знатно пре него што је 1888. године роман на српском језику објављен у Панчеву. У литератури остало је забележено да је Станковић читао *Бедне људе*

⁵ Бахтин сматра да је Достојевски „у малим размерама извршио нешто попут Коперниковог преврата”. У *Бедним људима* писац је, како он истиче, „први пут покушао да покаже, још непотпуно и нејасно, нешто унутрашње, незавршено у човеку, што Гогољ и други аутори прича о сиромашном чиновнику нису могли показати са својих монолошких позиција” (Бахтин 1967: 115). Према овом тумачењу, тек полифонијски роман Достојевског постаје моћан гносолошки инструмент којим се продире у неопредмећену страну људског бића, понире у самосвест.

и *Зайисе из мрѿвої* дома Достојевског. Осим занимања за необичне, бизарне судбине са маргине живота, легитимног за песнике, које привлачи оно што је бедно, унесређено, ојађено и бездомо, Станковић је показивао интересовање баш за оваква дела Достојевског због карактера јунака и испољене човечности. Познато је и да су ова дела на њега оставила посебан утисак.⁶

Свет бедних и ојађених људи Б. Станковић изнео је у наративном циклусу тематски и жанровски повезаних кратких прича под насловом *Божји људи*. Око божјачке тематике, која је као интегративни центар циклуса истакнута у његовом наслову, окупљене су приче о божјим људима, просјацима и јуродивим, који живе у Врању пре ослобођења од Турака, у време означено синтаagmaма „почетак ослобођења” и „пред рат”. Врањски свет осећа страхопоштовање према овим, како се верује, светим људима.

Божји људи објављени су у издању писца 1902. године, а друго измењено издање ове књиге појавило се 1913. године. Од лирског света младости, заноса и бујности (*Из сѿарої јеванђеља, Сѿари дани*) Станковић се окреће према непривлачном свету врањских просјака, видара и божјака. Са ликовима ових ојађеника, од којих су неки луди од рођења, у уметнички свет *Божјих људи* улазе болест, безумље и смрт.

Станковићеви божјаци припадају уметничком типу чудака и просјака. Њихов свет лишен је многих живот-

⁶ У књизи Бранимира Тосића *Десеј̄ ѿисаца – десеј̄ разѿвора* (Београд, 1931) забележено је Станковићево казивање о томе шта је читао и које књиге је волео:

Моја главна лектира су били руски писци четрдесетих и шездесетих година, Пољаци и од Француза Доде и Мопасан. Нарочито сам волео Тургеева. Читање *Бедних људи* од Достојевског учинило је на мене *један од најачих уѿисака*. То је и *осѿала једна од мојих најомиљенијих књига*. Од других ствари Достојевског волим још и *Зайисе из мрѿвої дома*. *Какви ѿиѿови, какви каракѿери, каква човечносѿ у ѿој књизи* (Подвукла Љ. Б.).

них садржаја, међу којима се посебно истиче одсуство куће и породичног огњишта. Уместо у топлини и сигурности дома, они обично пребивају у земним рупама и мемљивим колибама, а неки и у гробовима. Њихово бескућништво испољава се у виду биолошких, социјалних и психолошких мотива хладноће, глади, страха и повлачења од људи, нагона за поседовањем, жеље за доминацијом и болести. На пример, божјак обично осећа инстинктивну потребу за чувањем тела од хладноће, па се умотава и преко мере натрпава у одела, дроњке и свакојаке крпе. Ова манија, која потиче од физиолошког осећаја хладноће, мотивисана је социјалним околностима њиховог просјачког и сиротињског живота, па се на психолошком плану повезује са ускраћеном пријатношћу и животном сигурношћу, чиме се почетни мотив хладноће приближава надређеном мотиву егзистенцијалне угрожености божјака. Код неких, као у причи *Таја*, телесне потребе приказане су као неутољиве, тако да су праћене неодмереним и настраним начинима задовољавања: Тајина прилика посебно је живописна јер је он натрпан са неколико пари одела а оно што не може да обуче крије у угловима колибе или затрпава у земљу. Када су божјаци у маси, као у причи *Загушница*, њихова бројност чини њихову појаву монолитном. У опису су тада истакнути предметни детаљи, велике бисаге, торбе и тестије за пиће, као материјализовани облици њиховог живота редукованог на елементарне, физиолошке потребе.

До *Божјих људи* сам Станковић особито је држао. Али иако они имају посебно место у стваралачком опусу писца, о њима се у књижевној критици писало ређе него о дугим Станковићевим делима. Рецепција *Божјих људи* необична је не само услед чињенице да је у европским књижевностима до писца већ постојала дуга традиција

мотива просјака⁷ него и због тога што се мотив просјака може наћи у још неким Станковићевим делима.⁸

Несумњиво је да се божјаци као културолошки феномен повезују са контекстом социјалне критике, као и да су типолошки у сродности са јуродивима руске књижевне традиције, посебно Достојевског. И сам писац своју закупљаност светом божјака објаснио је речима према којима се мотив божјака може довести у ширу везу са поменутом традицијом.⁹ Али уплив традиције, њен садржај

⁷ Видети: Стојнић 1982: М. Стојнић, Јуродиви Ф. М. Достојевског и Кочићеве бене, у: *Зборник за славистику*, св. 23, Београд, 75-82, и: Ellertmeуег-Животић 2000: О. Ellertmeуег-Животић, Пандемонијски карневал јуродива или Станковићеви Божји људи као циклус, у: *Зборник МСИ*, св. 29/2, Београд, 223-235

⁸ У том смислу посебно су занимљиве приповетке *Прва суза* и *Сџаноја*, које говоре да је Станковића још пре *Божјих људи* интересовала судбина божјака, убогих људи, просјака. Са друге стране, у знатном броју Станковићевих приповедака у целини, у приповеткама о божјим људима из истоимене збирке и из збирки *Из моја краја* (1928) и *Моји знанци* (1928), Станковић је писао о болешћу и страстима осујећеним и уништеним људима. Уместо љубави и поетичних узлета душе према прошлости и лепоти, у причама као што су *Наза*, *Јовча*, *Баба Сџана*, *Рисџа бојаџија*, *Сџеван Чукља*, *Сџари Василије* и о божјацима сликао је бизарне судбине јунака, запажајући амбивалентне мотиве и мрачне расцепе у њиховој природи, услед чега је уметничку мотивацију из психолошке, друштвене и етичке равни изразитије померао и повезивао са биолошким и патолошким узроцима породичног, душевног и телесног пропадања. Доводећи поремећаје у јунацима и њиховим судбинама у везу са раним или каснијим трагичним и трауматичним доживљајима, са репресијама у домену љубавних, сексуалних и друштвених односа и са патолошким и психофизиолошким факторима, Станковић је знатно ширио тематске оквире своје прозе.

⁹ У писму Милану Савићу, уреднику „Летописа Матице српске”, Станковић наводи:

Имам једну збирку, т.з. *Божји људи*. У њој сам покупио и изнео један нарочити свет, поколење које је било у Врању пре ослобођења. То су били просјаци, слепи, гатари, видари, биљари и други. Сви су они живели од милостиње. Јер се ве-

и утицај на *Божје људе* у литератури би тек требало подробније обрадити. Када је у питању Станковићев однос према Достојевском, може се говорити само о усвајању његове основне концепције о јадним људима, док се изван тог контекста *Божји људи* повезују са великим утицајем фолклора на Станковића, у коме божјак, односно просјак, представља митског претка.

Као сликар Врања Станковић је у наративном циклусу *Божји људи* обрадио религијски контекст његовог живота. Посебно се задржао на божјацима, на тим, како се веровало, светим људима, према којима је врањски свет осећао страхопоштовање. Показујући однос патријархалне средине и просјака, писац је тематизовао архаичан поглед на свет колектива у коме се традиционално чува и негује култ предака. Ту се божјаци држе за митске претке.¹⁰

Са мотивом божјака писац је у дело унео елементе

ровало: да што се њима да, да они поједу у покој душа умрлих, као да се је самим мртвима дало и да су они то мртви, појели. Међ њима је било који су сматрани за свеце, Божје људе. И кад би ти умрли, били су од највиђенијих (старих жена) купани, сарањивани...

Уопште налик на руске Јуродиве...

Само у већој, јачој размери (Станковић 1979: 340-341).

¹⁰ Веселин Чајкановић божјаке тумачи веровањем примитивног човека, које се сачувало и у умотворинама модерних народа, да божанство, прерушено у неугледног човека, путника или просјака, путује светом, долази у домове људи, испитује људске врлине, награђује или кажњава. С обзиром на значај који култ предака има у религији Словена, Чајкановића не чуди што они претке сматрају за прворазредна божанства и што у просјаку, који треба да буде прерушено божанство, гледају „олицетвореног претка”. Он сматра да наша реч „убог” или „божјак”, за просјака, најбоље показује уверење да је просјак или експонент божанства или само божанство. Због тога се по народном схватању просјаку обавезно мора нешто уделити. На то се посебно пази о помену умрлим прецима, за славу, Божић, задушнице. Пошто се у доласку просјака некада претпостављала посета самог божанства (теофанија), Чајкановић је закључио да у опхођењу према њима постуци људи имају религијски, а не етички карактер (в. Чајкановић 1973: 128-153).

колективног памћења. Додир са традицијом омогућио му је реконструкцију појмовника народне културе, у коме су исказана веровања и колективне представе наивне свести. Традиционална култура посебно је утицала на тематику *Божјих људи*, у којима је однос средине према божјацима мотивисан њиховом функцијом у култу предака.¹¹

Свет божјака има посебно место у животу Враћа. Њихова улога оличених предака, својствена средини која поштује култ мртвих, види се у многим сликама ритуалних радњи које их прате посебно око задушница (даривање храном, давање милостиње за душу покојника). Суманутим и бескућним поклањају се материјална добра која остају за оним које је „земља сунцу отела” или која претичу људима. Полулуде и злокобнике ућуткују у настојању да им угоде. Жене ритуално припремају умрлог просјака, а мушкарци/домаћини односе га у цркву и сахрањују... Како се у појави просјака некада видела посета самога божанства, однос средине према божјацима претежно се објашњава религијским а не социјалним или етичким мотивима. Али дух патријархалног колектива морао је бити и морално култивисан за богобојажљивост и сажалење према просјацима, услед чега је тешко рашчланити када поступцима људи према божјацима управља сујеверје,

¹¹ Веома велики значај култа предака представља главну карактеристику старе српске религије. Сви празници у години групишу се око овог култа, а кудикамо највећи број жртава намењен је прецима. На основу дугогодишњег проучавања старе српске религије, В. Чајкановић је закључио како се без претеривања може рећи „да се цела српска религија своди на култ предака”. Према његовом тумачењу, за овај култ су посебно везани: панспермија, мешовита жртва у плодовима принесеним у исто време и на истом култном месту; епифанија предака; пост; употреба ораха у свадбеном обреду, „свадбени ораси” и чување мртваца, „мртвачка стража” (в. Чајкановић 1973: 258-306). Елементи култа предака у *Божјим људима* могу се наћи у мотивима божјака, задушнице и мртвачке страже. У прилог тумачењу о упливу традиције на *Божје људе* могу да послуже и неки други мотиви окружени сликама паганске имажинације, као што су: гробље, глуво доба ноћи, месец/месечина.

а када кроз њих говори хришћански кодекс, по коме се добро награђује, а зло испашта и кажњава. У народу се каже: „Не зови зло јер само може доћи”. И пословично поручује: „Учини добро, не кај се, учини зло, надај се”. У колективно понашање утиснута је и озбиљност моралног и емотивног уверење да ваља чинити добро ближњима. На злом удесу божјака патријархални свет опомиње се да су мука и патња свима суђени у животу.¹² Са друге стране, модерна аналитичка, психолошка перспектива и поступак којим је Станковић обрадио божјачку проблематику чине да се *Божји људи* могу читати као књижевна проза која пружа пресек кроз различите слојеве човековог бића (биолошког, социјалног, психолошког), кроз живот и људску душевност. Ови аспекти дела доводе *Божје људе* Б. Станковића у поредбени однос са *Бедним људима* Достоевског. Њима је посвећен осврт који следи.

Треба истаћи да извесна сродност бедних и божјих људи потиче од типолошке сличности тематике: сиромаштво, манијакална тематика, страсти које се граниче са лудилом, болест, на једној, као и од хуманистичког става разумевања и симпатије за предочени свет, на другој страни.

Сиромах, просјак или невољник, чиновник, изневерени човек, кога за живот везује несрећа, пати и страда јер је заокупљен неком муком, страхћу, манијом или болешћу. Девушкин пише Варји:

Ја станујем у кухињи или, тачније речено, ево како: овде поред кухиње има једна соба (а наша је кухиња, морам вам приметити, чиста, светла, веома лепа), омања собица, скроман један кутак... то јест, још боље речено, кухиња је велика, са три прозора, па према попречном

¹² Теоретичар културе Клифорд Герц истиче да религија никада није само метафизика. Религијски симболи, форме и средства обожавања су код свих народа обавијени ауrom дубоке моралне озбиљности. У том оквиру свето свуда не само што подстиче преданост већ је и захтева, „оно не само што наводи на интелектуални пристајак већ и јача емоционалну везаност” (Герц 1998: 175).

зиду имам преграду, тако да му дође као још једна соба, одељење прекобројно; све пространо, удобно, има и прозор, и све; једном речју, потпуно удобно. [...] Истина, има и бољих станова, а можда их има и много бољих, али удобност вам је најважнија ствар; јер ја то све због удобности, и не мислите да је то због нечег другог (Достојевски 1977: 426).

Готово свака реч Девушкиновог писма води рачуна о осећењу сабеседнице којој је упућено. Девушкинов однос са девојком сложен је услед чињенице да је он, као и девојка, сиромашан, да је воли, али због разлике у годинама и њеног деликатног положаја према њој изражава бригу и наглашено пожртвовање. Зато је у писму уплашен да она не помисли како се жали и труди се да саопштењем о животу у кухињи не растужи саговорницу. Али такав став није карактеристичан само за однос са Варјом. Он је у основи јунаковог погледа на свет, део карактера који стрепи да би га други могли измучити, прекорити претњама и ружним погледима и чији понос и социјална самосвест не подносе сажалење других. Зато Девушкин, како је наглашено, када прочита Гогољев *Шињел* ово дело схвата као пасквилу против себе, као увреду која је нанета свим чиновницима. Зазирање и страх од света претежно су мотивисани његовим социјалним статусом (задах сиротиње која га притиска) и биолошким и психолошким разлозима (доживљај старости, љубав према знатно млађој Варји). Описујући кућу у којој живи, износи суморну слику сиротињског рејона и појединости свога живота:

Прво, у нашој су кући на главном улазу степенице сасвим приличне; нарочито парадне – чисте, светле, широке, све само ливено гвожђе и махагони. Али зато не питајте за споредне: вијугаве, влажне, прљаве, поломљени степеници, а зидови су тако масни да се рука лепи кад се човек

одупре. На сваком одморишту налазе се сандуци, столице и поломљени ормани, повешане крпе, прозори поразбијани; корита стоје са свакојаком нечистоћом, прљавштином, ђубретом, љускама од јаја и рибљим мехурима; смрди... једном речју, не ваља (Достојевски 1977: 434).

Девушкиново стање сложено је услед чињенице да њега мучи и жалостан положај других станара, посебно суседа Горшкова, као и сиротиње са градских улица. Страхујући од људи, желећи да сакрије од туђих очију сопствену сиротињу, Девушкин саосећајно примећује да и породица Горшкова живи сиромашно, самотно и тихо као „повучен свет”. Запажа детаље о Горшкову (сед је и омален), али и да је одело Горшкова горе од његовог. Осим што је сусед слабуњав и што му руке, глава и колена дрхте као у болести, Девушкин примећује и да је бојажљив: он се од свакога плаши, „све се склања у страну куда иде” (Достојевски 1977: 436). Занимљиво је да се у речи о Горшкову непосредно пројектује и Девушкиново лично, властито стање. У једном писму Варји, изнесећи жалосну оскудицу у којој живи и подсмевање газдарице и другова, на сличан начин говори и о себи: мора од свакога да се крије, и када долази на дужност све иде по страни, да га нико не примети. Доводећи себе у однос са суседом, он просуђује: „И ја сам понекад стидљив али он је још много више” (Достојевски 1977: 436). Саосећање са паћеницима, са којима дели животно искуство, приближава Девушкина суседу Горшкову али и јунаку Пушкинове приче *Сѣанични надзорник* Симеону Вирину.

У поредбени, градацијски однос са Девушкином и Горшковом може се довести старац Покровски. Покровски је „необично чудан човек”, мали, сед и здепаст старчић који је рђаво обучен и неспретан. „На први поглед оставља утисак као да се нечега стиди, као да га је самога себе срамота” (Достојевски 1977: 448). Обележен нејасном женидбом и очинством, бојажљив је и често пијан. Понижен и одбачен,

он се са страхопоштовањем и ропски покорно односи према сину, сиромашном студенту, иако га овај не поштује.

Прича о оцу и сину разрешава се смрћу и лудилом. Ти тренуци који су испуњени симболиком, трагично су интонирани. Најпре зато што се последња жеља младог Покровског да види дан и сунце, симболично и светлост Божју, пре него што напусти овај свет, не остварује у тмурном дану, који је у пренесеном смислу мрачан и тежак баш као што је то и самртников живот који се угасио. Са друге стране, несрећни старац три дана, као луд и пошашавео, провео је поред синовљевог одра. Мноштвом детаља дочарано је његово махнито стање које се граничи са лудилом: бол и страх изазвани синовљевом смрћу, терају га да трчи за таљигама које носе сандук и да гласно плаче, док му глава кисне а измрзлица сече и штита лице. Пролазници то као да изнутра гледају, па осећајући сву дубину његовог бола, пред потресним приказом скидају капу и крсте се.

И на другој страни, код Станковића, јунаци су померили памећу или животом услед великог терета који не могу изнети на плећима. Биљарица је умрла у жељи да нађе тајанствени расковник, а Бекче сагорео лутајући за злокобном месечином. У најдаљој тачки тог удеса, Менко и Вејка помели су се и сишли с ума пред турским зулумима, а Марко је полудео пошто је нашао у земљи закопано благо.

Свет унесрећеника мери се аршином трпљења и патње, али, чак и у муци и болести, открива се његова човечност, показује да несрећници и у паду остају људи. Хуманизам, у чијој основи се налазе љубав и саосећање са јадницима, разумевање њихових душевних потреса и пораза, долази до изражаја у многим причама о божјим људима Борисава Станковића (*Мийка*, *Бекче*, *Биљарица*, *Ча'Михило...*) као и у роману о бедним људима Достојевског.

Сложена мотивација код Станковића нарочито се испољава у причама *Мийка* и *Бекче*. У првој причи она се повезује са фаталном болешћу (опседнутост пићем, алкохолизам) која је разорила вољни део јунакове личности и

проузроковала породичну трагедију. Када не пије, Митка је наочит, уредан, вредан и, рекло би се, обзиран човек. Али то је ретко и кратко траје. Када се опија, његови поступци одају умерено, неуротско понашање: соматична незајажљивост тера га да се „провали од пића”, па га после, уснулог, често налазе и међу гробовима. Болест се код Митке познаје највише у његовом физичком држању: „Само кад иде, иде згрчено, кријући се, све уза зид и једнако трепћући и шмркћући као на плач”. Значајна појединост о јунаку налази се и на крају приче:

Тек кад порастао, пао у очи саме газди. Не због чега другога, већ због те његове чудне лепоте. Нарочито биле су му очи лепе. Велике, црне али некако и чудно меке, меке - чак до туге меке (Станковић 1979: 291).

Овде се болест алкохолизма повезује са меланхоличном и осетљивом јунаковом душом, склоном депресији, која се обелодањује кроз мотив тужних очију као предзнак судбине.

У другој причи под насловом *Бекче* јунаку су приписани нагонски пориви за истицањем у божјачком и сељачком свету и нарцисоидно држање. Жеља за афирмацијом и успехом обично је мотивисана као природна потреба. Али оно што је уобичајено код Бекчета се манифестује као чудачко и настрано. И овде се испољава у стању пијанства:

И тако од једне до друге куће, напије се. Али тад не иде као други, не завлачи се међ плотовима и амбарима да тамо спава, хрче, ваља се онако пијан по прашини, већ пева из свег гласа, кршећи се као неки „ерген” пролази поред кућа најбогатијих и најлепших девојака и иде у најбоље механе да тамо пева и игра. А то његово играње - неко тресење снагом, поцупкивање, ударање коленима о под, земљу - толико је, да кад би други тако што урадио, недељу дана не би се дигао из постеље, а њега ни зној не пробије. Па кад и мрак, ноћ падне, ни тада се не умара ни смирује. Онда иде

из вароши у крајње, пуне улице, у њиве, винограде и тамо сам пева, лута ... (Станковић 1979: 293-294).

Бекчетовом несмиреношћу мотивисана је његова луталачка пасија. Она је у причи посебно повезана са појавом месечине. Али мотив месечине у причи није поетски симбол заноса, сањарења, духовног узлета. У Бекчетовој збуњеној и узнемиреној души нема психолошког упоришта за уживање у месечини, јер се опседнутост њоме појављује као вид душевне болести. Због начина на који је образложен, поход на месец изазива зебњу и мисао да ће се у лутању једне ноћи божјак сасвим изгубити.

Ноћ, посебно глуво доба ноћи, чине атмосферу најбољих прича о божјим људима. Атрибуција и фолклорна симболика ноћи ту имају функцију да наговесте смрт. И Бекчетова луталачка пасија у причи доведена је у везу са месецом и опседнутошћу овом појавом. Злослутна снага месеца у причи је изражена представом о јунаку као месечару, када се алудира на његову опседнутост демоном. Повезивање животног удеса и наговешетене смрти божјака са небеским светлилом има своју паралелу у народним представама о месецу који „пије човеков живот” и о штетности месечине. Месец расте, смањује се, нестаје, у народној машти га прождире чудовиште, или је сам чудовиште које великим ждрелом исисава крв проливену на земљу, па му се, зато, придаје злокобна моћ. Погубни утицај месеца и лунарна катастрофа, коју производи, представљени су као узрок смрти Станковићевог божјака. Тако је у причи, као и шире у књижевности и фолклору, месец епифанија смрти.¹³

Станковићеви *Божји људи* и *Бедни људи* Достојевског пружају пресек кроз живот и људску духовност. Они показују узроке патње и страдања у људском животу. Мука, бол и губитак не повезују се само са мотивима из свесног човековог бића нити са друштвеним условима у којима човек живи

¹³ Више о таквој улози месеца видети: Gilbert Durand, *Antropološke strukture imaginarnog : uvod u opću arhetipologiju*, Zagreb, 1991.

већ са несавршеношћу људи и са ирационалним поривима у нагонским, подсвесним и патолошким слојевима личности. И код Достојевског, и код Станковића лагодност и срећа узмичу пред тежбама, боловима, несрећама, поразима. Али и међу јадним људима, на маргинама живота, постоје потребе за вишим вредностима: за љубављу, редом, лепотом и животним радостима. Оне су својствене свим људима. Живе и у сиромашним, у паћеницима и страдалницима. Подсећају да у духовној патњи и животним поразима има добра и светлости тамо где су сачувани људски снови и стремљења.

Станковићеве приче о хуманизму и човечности, које је он нашао и код Достојевског, блиске су причама о бедним људима. Било да своје упориште налазе у критичком ставу према свету или у хуманистичком и хришћанском ангажовању, етика разумевања са невољницима као са ближњима у њима повезује се са чињеницом да су пориви јунака, чак и лудило и чудачке страсти, ојађено и затамњено лице једног више-мање познатог, али несрећног људског света.

Литература

Адлер 1937: А. Адлер, *Индивидуална психологија*, Београд: Космос

Бабовић 2007: М. Бабовић, *Достојевски*, Београд: ЛЕНТО.

Бабовић 1961: М. Бабовић, *Достојевски код Срба*, Београд: Универзитет у Београду.

Бајић 2002: Љ. Бајић, *Књижевна дело Борисава Станковића у настави*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Бајић 2003: Љ. Бајић, Регионална тематика у књижевној прози Борисава Станковића, у: *Зборник Мајнице српске за славистику*, св. 63, Нови Сад: Матица српска, 17-27.

Бајић 2008: Љ. Бајић, Фолклорни мотиви у збирци Божји људи Борисава Станковића, у: *Зборник Мајнице српске за славистику*, св. 73, Нови Сад: Матица српска, 25-34.

Бахтин 1967: М. Бахтин, *Проблеми њоеишке Достојевској*, Београд: Нолит.

Виноградов 1929: В. Виноградов, *Еволюция русского натурализма*, Ленинград.

Герц 1998: К. Герц, *Тумачење култура*, Београд: Чигоја штампа

Достојевски 1977: Ф. М. Достојевски, *Понижени и увређени, Бедни људи*, Београд: Рад.

Станковић 1979: Б. Станковић, *Сџари дани, Божји људи*, Београд: Просвета: Слово љубве.

Соловјев, Булгаков 2009: В. Соловјев, С. Булгаков, *Достојевски*, Београд: Службени гласник.

Стојановић 1983: Д. Стојановић, *Чишање Достојевској и Томаса Мана*, Београд: Нолит.

Стојановић 2003: Д. Стојановић, *Рајски ум Достојевској*, Београд: Филолошки факултет: Чигоја штампа.

Ћосић 1931: Б. Ћосић: *Десеј ијасаца – десеј разјовора*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Чајкановић 1973: В. Чајкановић, *Мий и релијија код Срба*, Београд: Српска књижевна задруга.

Prof. Ljiljana D. Bajić, PhD
University of Belgrade
Faculty of Philology

THE TOPIC OF MISERABLE PEOPLE
IN THE SERBIAN AND RUSSIAN LITERATURE:
COMPARATIVE APPROACH IN WORK
OF F. M. DOSTOEVSKY AND B. STANKOVIĆ

Summary

The paper deals with the issue of miserable people in Serbian and Russian literature through a comparative approach to the work of F. M. Dostoevsky and B. Stanković. The author compares the genre, traditional, religious, ethical and social elements of the literary picture of the world of miserable people F. M. Dostoevsky and poor people B. Stanković and explores their intertextual relationship.

Key words: miserable people, poor people, Dostoevsky, Stanković, tradition, intertextuality.